

İslami İlimler Dergisi

The Journal of Islamic Sciences

مجلة العلوم الإسلامية

MU'TEZİLE'NİN BASRA'DA ORTAYA ÇIKIŞI VE FAALİYETLERİ

THE EMERGENCE AND ACTIVITIES OF MU'TAZILA IN BASRA

Bu çalışma Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof Dr. Nahide BOZKURT danışmanlığında 2021 tarihinde tamamlanan *Kuruluşundan Emevîler Sonuna Kadar Basra'da Toplum* başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır

Mehmet USLUER

Doç. Dr.; Hakkari Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi;
ORCID ID: 0000-0002-6608-0125; e-mail: mehmetusluer@hakkari.edu.tr

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Dili / Article Language: Türkçe / Turkish

Geliş Tarihi / Received: 5 Ağustos 2023 / 5 August 2023

Kabul Tarihi / Accepted: 1 Kasım 2023 / 1 November 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Güz 2023 / Autumn 2023

Cilt / Volume: 18, **Sayı / Issue:** 2

Plagiarism / İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Öz

Hız. Ömer döneminde Sâsâni topraklarına düzenlenen fütûhâta katılan askerlerle destek olmak amacıyla askeri bir üs olarak kurulan şehirlerden biri Basra'dır. Kuruluşu sırasında fetih hareketlerine katılan Arap kabilelerin yerleştiği şehir, zamanla farklı kültür, ırk ve inançtan halklara ev sahipliği yaptı. Bu sayede büyüyen kent, toplumsal grupların birbirlerini etkilemesi neticesinde siyasi ve sosyo-kültürel açıdan kozmopolit bir hale geldi. Bu durum aynı zamanda Basra'yı İslam dünyasının önemli ilim merkezlerinden biri haline getirdi. Kozmopolit yapı, zamanla şehirde birbirinden farklı düşünce sistemlerinin ortaya çıkmasını da sağladı. Bunlardan biri olan Mu'tezile düşünce sistemi Basra'da yaşanan tartışmalar sırasında ortaya çıktı. Bu sistemin kurucuları arasında zikredilen Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'in faaliyetleri sonucu Mu'tezile düşüncesi kısa bir sürede farklı coğrafyalara yayıldı ve İslam düşünce dünyasını derinden etkiledi. Bu noktada Mu'tezile'nin Basra'da ortaya çıkışı ve yayılması ile bunlara etki eden sosyal ve siyasi faktörler önem arz etmektedir. Bu öneme binaen yapılan çalışmanın odak noktasını; Mu'tezile'nin ortaya çıkışına dair tartışmalar, beş temel ilkenin oluşumunda rol oynayan sosyo-kültürel etkiler ile Mu'tezile mensuplarının şehirde gerçekleştirmiş oldukları dini ve siyasi faaliyetler oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Basra, Mu'tezile, Vâsıl b. Atâ, Amr b. Ubeyd

Abstract

During the era of Caliph Umar, one of the cities established as a military base to support the soldiers participating in the campaigns into Sasanian territories was Basra. Founded as a result of these military endeavors, the city was settled by Arab tribes that took part in the conquest movements. Over time, Basra became a home to people from diverse cultures, races, and beliefs. This expansion led to the city evolving into a cosmopolitan center with significant socio-cultural and political interactions among different groups. This phenomenon concurrently transformed Basra into a prominent center of knowledge within the Islamic world. The cosmopolitan nature of the city also paved the way for the emergence of various intellectual frameworks. One of these systems of thought, the Mu'tazila, emerged during debates and discussions that took place in Basra. The founders of this ideology, including individuals like Wasıl Ibn Atâ, and Amr Ibn Ubayd, propagated the Mu'tazila doctrine, which quickly spread to different regions due to their activities. This swift dissemination had a profound impact on the Islamic intellectual landscape, influencing it at its core. At this point, the emergence and spread of the Mu'tazila in Basra, along with the social and political factors influencing them, become crucial. Due to this significance, the focal point of the study lies in the debates surrounding the emergence of the Mu'tazila, the socio-cultural influences contributing to the formation of its five fundamental principles, and the religious and political activities carried out by its adherents in the city.

Keywords: Islamic History, Basra, Mu'tazila, Wasıl Ibn Atâ, Amr Ibn Ubayd.

Giriş

Basra, Hz. Ömer'in halifeliği döneminde ashâptan Utbe b. Gazvân tarafından 14/635 yılında¹ askeri bir üs olarak kuruldu. Zaman içerisinde sivil yerleşimlere açılan kent, önemli bir ilim merkezi haline geldiği gibi İslam dünyasının etkileyen siyasi ve sosyal olaylara da ev sahipliği yaptı. Bu olaylardan biri 36/656 yılında şehirde yaşanan Cemel savaşıdır.² Bu savaş sonuçları açısından siyasi olduğu kadar düşünsel anlamda da İslam toplumunu etkiledi. Özellikle bu savaşlar sırasında birbirine kılıç çekip, birbirlerini öldürenlerin akıbetinin diğer bir deyişle büyük günah işleyenlerin durumlarının ne olacağını dair düşünceler toplum içinde yoğun bir şekilde tartışılmaya başlandı. Bu tartışmalar yeni siyasi ve dini grupların ortaya çıkmasını sağladı. Hz. Ali'nin halifeliği döneminde yaşanan Sıffîn savaşı³ sırasında ortaya çıkan Hâricîlik, İslam toplumundan ayrılan ilk dini ve siyasi hareket oldu. Bununla beraber, Mürcie, Şîa ve Mu'tezile gibi düşünsel yapılar toplumda karşılık buldu. Bu düşünce sistemlerinden biri olan Mu'tezile, Basra şehrinde yaşanan fikri münakaşalar sırasında ortaya çıktı. Kısa zamanda yayılma alanı bulduğu gibi zaman içerisinde İslam düşünce sistemini farklı açılardan etkiledi. Bu noktada Basra'da zuhur eden Mu'tezile'nin ortaya çıkışı ve buna dair sosyal sebepler ile mensuplarının şehirdeki faaliyetleri önem kazanmaktadır.

İslam düşünce sistemini etkilemesi hasebiyle de öneme haiz olan Mu'tezile'ye dair yazılmış birçok klasik kaynak ile modern çalışma bulunmaktadır. Belhî'nin (ö.319/931) *el-Makâlât*,⁴ Kâdî Abdülcebbâr'ın (ö.415/1025) *Şerhu'l-Usûli'l-hamse'si*⁵ ile *Fazlü'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*⁶ ve İbnü'l-Murtazâ'nın (ö.840/1437) *Tabakâtü'l-Mu'tezile*⁷ isimli müstakil eserler klasik kaynaklar arasında yer almaktadır. Kemal Işık'ın Mu'tezile'nin doğuşu ve kelami görüşleri,⁸ Nahide Bozkurt'un *Mu'tezile'nin Altın Çağı*⁹, Abdulnasır

1 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, thk. Muhammed Ebû'l-Fâdl İbrâhim, (Beyrût: Dâru Süveydan, t.y.),3/590.

2 Savaşa dair geniş bilgi için bkn: Taberî, *Târîh*, 4/461-544.

3 Bu konuya dair geniş bilgi için bkn: Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend. *el-Ahbârü't-tvâl*. thk. Abdunnaim Âmir, (Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabîyye, Kâhire, 1960)155 vd.

4 Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî (ö.319/931), *el-Makâlât*, (*Fazlü'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile içinde*, nşr. Fuad Seyyid, (Tunis: ed-Dâru't-Tunisiyye, 1974/1393).

5 Ebû'l-Hasen Kadî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî (ö.415/1025), *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, nşr. Abdülkerim Osman, (Kâhire: Mektebetu Vehbe, 1996).

6 Ebû'l-Hasen Kadî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî (ö.415/1025), *Fazlü'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, (*Fazlü'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile içinde*), nşr. Fuad Seyyid, (Tunis: ed-Dâru't-Tunisiyye, 1974/1393).

7 el-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ (ö.840/1437), *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Diwald-Wilzer, (Beyrût: en-Neşretü'l-İslâmiyye, Beyrût, 1961/1380).

8 Kemal Işık, *Mu'tezile'nin doğuşu ve kelami görüşleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967).

9 Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin altın çağı*, (Ankara: Ankara Okulu, 2002).

Süt'ün *Basra ve Mu'tezile (I-III. asırlar)*,¹⁰ Murat Akın'ın *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekolleri (şahıslar ve görüş ayrılıkları)*,¹¹ Osman Aydın'ın *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci: Mu'tezile'nin Oluşumu Ve Ebû'l-Huzeyl Allaf* adlı kitabı¹² ve "Mu'tezile Ekolü, Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları" adlı makalesi¹³ ile Reşid Hayyun'un *Mu'teziletü'l-Basra ve'l-Bağdad*,¹⁴ Abdurrahman Salim, *et-Tarihü's-Siyasi li'l-Mu'tezile Hatta Nihayeti'l-Karni's-Salis el-Hicri*¹⁵ adlı çalışmalar, modern araştırmalardan bazısıdır.

Basra özelinde Emevilerin sonuna kadar Mu'tezile'yi inceleyen çalışmamız şehrin sosyo-kültürel dinamikleri göz önüne alınmak suretiyle ele alınmıştır. Özellikle bu düşünce sisteminin beş temel ilkesinin oluşumuna etki eden sosyal ve kültürel faktörler tespit edilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda Mu'tezile mensuplarının dini ve politik faaliyetleri incelendiği gibi, siyasi dönüşümlerinin izleri de takip edilmiştir. Bu çerçevede ele aldığımız çalışmamız, Mu'tezile'yi Basra'nın toplumsal ve kültürel kodlarını ihmal etmeden ele alması hasebiyle, belirtilen kaynak ve çalışmalardan farklı bir bakış açısı sunması nedeniyle ayrılmaktadır. Bu perspektifle ele alınan makale iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Mu'tezile'nin ortaya çıkışına dair tartışmalar ile Mu'tezile temel düşüncesini oluşturan beş temel ilkenin (Usûlü'l-hamse) ortaya çıkışı ve buna etki eden faktörler incelenecektir. İkinci bölümde ise bu düşünce mensuplarının şehirde gerçekleştirdiği dini ve siyasi faaliyetler mercek altına alınacaktır.

1. Mu'tezile'nin Ortaya Çıkışı ve İlkeleri

1.1. Mu'tezile'nin Ortaya Çıkışı

Lügâtte "عزل" kökünden türemiş olup, bir yere yönelmek, uzaklaşmak anlamlarına gelen Mu'tezile; i'tizal kelimesinin ismi fail kalıbından türemiş bir sıfattır.¹⁶ Mu'tezilî ise bu kavramın müfredi olup,¹⁷ bu mezhebe mensup

10 Abdulnasır Süt, *Basra ve Mu'tezile (I-III. asırlar)*, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018).

11 Murat Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile ekolleri (şahıslar ve görüş ayrılıkları)*, (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2017).

12 Osman Aydın, *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci: Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebû'l-Huzeyl Allaf*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001).

13 Osman Aydın, "Mu'tezile Ekolü, Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Marrife*, 3/3 (2003). 30,

14 Reşid Hayyun, *Mu'teziletü'l-Basra ve'l-Bağdad*, (London : Dârü'l-Hikme, 1997).

15 Abdurrahman Salim, *et-Tarihü's-siyasi li'l-Mu'tezile hatta nihayeti'l-karni's-salis el-hicri*, (Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1989).

16 Bu tanımlara dair bkz: Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî, *Tehzîbü'l-luga*, thk; Muhammed Aved Merab, (Beyrût: Dârü't-Türasi'l-Arabî, t.y.) 2/80; Ebû'l-Fâdl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-'Arab*, (Beyrût: Dâru Sadr, 1414), 11/440; Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, (Kâhire: Dâru'l-Hidâye, t.y.) 39/465; Aydın, *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 25.

17 Aydın, *İslâm düşüncesinde aklileşme süreci*, 25.

olanları ifade etmektedir.¹⁸ Dinin yorumlanmasında akıl ile birlikte iradeye önceleyen bir kelam ekolü olan Mu'tezile'ye¹⁹ mensup olanlar, kendilerini Kaderiyye,²⁰ Ehlü'l-Adl ve't-tevhid²¹ gibi sıfatlarla da tanımlamaktadır. Kummî ve Nevbahtî, Mu'tezile kavramının ilk olarak Hz. Osman'ın katledilmesinden sonra yaşanan kargaşa sırasında Hz. Ali'ye biat ettikleri halde ne onunla ne de onun karşısında olanlarla hareket etmeyip kenara çekilen Sa'd b. Ebû Vakkâs (ö. 55/675), Üsâme b. Zeyd (ö. 54/674), Muhammed b. Mesleme (ö. 43/663) ve Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) gibi sahâbenin oluşturduğu bir grup için kullanıldığını ifade etmektedir.²² Bununla birlikte Taberî, bu kavramın Sıffin savaşında kenara çekilenler için,²³ Malatî ise Hz. Hasan'ın (40-41/661) halifeliği Muâviye b. Ebû Süfyân'a (41-60/661-680) bıraktığı zaman, bundan memnun olmayıp, iki tarafı da terk edip evlerine veya mescitlere çekilip, ilim ve ibadetle uğraşanlar için kullanıldığını belirtmektedir.²⁴

Siyasi anlamda kenara çekilmeye dair bu tavrın, bir düşünce sistemi olarak ortaya çıkacak olan Mu'tezile'nin ilk nüveleri olduğu ifade edilse²⁵ bile bunun tamamen böyle olmadığını söyleyebiliriz. Öyle ki Basra'nın Hâricî liderlerinden biri olan Ebû Bilâl Mirdâs b. Üdeyye de (ö. 61/681) Mu'tezilî olarak adlandırılmıştır.²⁶ Bu yüzden ilk dönemlerde bu kavramın, çeşitli siyasal olaylar karşısında kenara çekilenleri veyahut farklı düşünenleri tanımlamak için kullanıldığını söylemek mümkündür.

İlk dönemlerde farklı anlamlarda kullanılan bu kavramın, zamanla Mu'tezile düşüncesi sistemini tanımlamak için kullanıldığını görmekteyiz. Basra şehrinde yaşanan tartışmalar sırasında ortaya çıkan Mu'tezile'nin çıkışına dair farklı anlatılar aktarılmıştır. Anlatımlardan birine göre; Hasanü'l-Basrî'nin (ö. 110/728) Basra'da kurduğu ilim halkasına gelen bir zat, büyük günah iş-

18 Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimi el-Yemanî ve Gayrihu, (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmâniyye, 1382/1962), 12/338.

19 Nahide Bozkurt, *Abbâsîler*, (İstanbul, İsam Yayınları, 2018), 242.

20 Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırakati'n-naciye minhum*, (Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrût, 1977), 94.

21 Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 138.

22 Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Ferrûh es-Saffâr el-Kummî, *Kitâbü'l-makalat ve'l-fırak*, tsh. Muhammed Cevâd Meşkûr, (Tehrân: Müessesesi-i Matbuat-ı Atâî, 1963),4; Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî en-Nevbahtî, *Kitabu Fırakü'shâa*, thk. Seyyid Muhammed Sâdık Al-i Bahrü'l-Ulum, (Necef: el-Matbaatü'l-Haydariyye, 1936), 5.

23 Taberî, *Târîh*, 5/57.

24 Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdîrahmân el-Malatî et-Tarâîfî el-Askalânî, *et-Tenbîh ve'r-red ala ehli'l-ehva ve'l-bida'*, thk. Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî, (Mısır, Mektebetü'l-Ezheriyye Li't-türâs, t.y.),36.

25 Kummî, 4; Nevbahtî, 5.

26 Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî, *el-Kâmil fi lugatü'l-edeb*, thk. Muhammed Ebû Fâdl İbrahim, (Kâhire: Dâru'l Fikrî'l-Arabî, 1997), 3/157.

leyenlerinin akibetinin ne olacağına dair bir soru sormuştu. Bu soruya Hasanü'l-Basrî'den önce talebesi Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) cevap vermişti. Vâsıl, büyük günah işleyenin mümin veya kâfir olmadığını, iman ile küfür arasında bir derecede yani *el-menzile beynel-menziletayn* makamında olacağını ifade etmişti. Bu cevap üzerine Hasanü'l-Basrî, "Kad i'tezele annâ Vâsıl" sözünü ifade ederek Vâsıl'ın kendilerinden ayrıldığını beyan etmişti. Bu sözü işiten Vâsıl, Hasanü'l-Basrî'nin meclisinden ayrılarak Basra mescidinde kendine ait bir ilim meclisi kurmuştu. Bundan dolayı Vâsıl b. Atâ ve onu takip edenler; ayrılanlar, uzaklaşanlar anlamında Mu'tezile olarak isimlendirilmişlerdir.²⁷ Hasanü'l-Basrî'nin, bizzat tartıştığı Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) ve Vâsıl b. Atâ'yı meclisinden kovduğu da belirtilmiştir.²⁸ Ayrıca Vâsıl'ın *el-menzile beynel-menziletayn* düşüncesine sahip olduğunu duyan Hasanü'l-Basrî'nin, onu ilim meclisinden uzaklaştırdığı²⁹ ve bundan dolayı da Vâsıl b. Atâ ve bağlularının Mu'tezile olarak isimlendirildiği de³⁰ rivayet edilmektedir. Bununla birlikte Hasanü'l-Basrî'nin ilim halkasından ayrılan kişinin Amr b. Ubeyd olduğu da belirtilmektedir.³¹ Öyle ki Amr b. Ubeyd'in *el-menzile beynel-menziletayn* düşüncesinden dolayı Vâsıl b. Atâ ile tartıştığı, sonrasında ise onun bu görüşlerini tasdik ettiği belirtilmektedir. Amr b. Ubeyd'in yaşadığı bu düşünsel değişimden sonra Hasanü'l-Basrî'nin ilim halkasından ayrıldığı, bundan dolayı Amr b. Ubeyd'e ayrılan manasına gelen Mu'tezile dendiği de ifade edilmektedir.³² Bu rivayetlerle birlikte İbn Düreyd, Temim kabilesine mensup olup, tevhid hakkında çokça konuşan bir zat olan Âmir b. Abdullah b. Abdülkays'ın, Hasanü'l-Basrî'nin, meclisinden ayrıldığı için Mu'tezilî diye isimlendirildiğini rivayet etmiş,³³ fakat bu görüşünde yalnız kalmıştır.

Bütün bu anlatılara karşın Mu'tezile'nin ortaya çıkışına dair tartışmanın Hasanü'l-Basrî'nin ölümünden sonra yaşandığına dair rivayetlerde mevcut-

27 Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, (Müessetü'l-Halebî, t.y.), 1/47-48.

28 Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark*, 15; Sem'ânî, *Ensâb*, 12/339.

29 Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark*, 98; Ebû'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî el-İsferâyînî, *et-Tebîr fi'd-dîn ve temyîzi'l-fırkatî'n-nâciye 'ani'l-fırakî'l-hâlikîn*, thk. Kâmil Yûsuf El-Hût, (Lübân: Âlimü'l-Kütüb, 1983/1403), 67-68; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 29/468-469.

30 Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark*, 98; el-İsferâyînî, *et-Tebîr*, 67-68; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 29/468-469.

31 Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Maârif*, thk. Servet Ukkaşe, (Kâhire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, 1992), 483; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 138; Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkadir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fî) zikri'l-hatat ve'l-âsâr*, (Beyrût, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418), 4/170; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, thk. İhsan Abbâs, (Beyrût: Dâru Sadr, 1900), 4/85.

32 Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 138.

33 Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî, *el-İştikâk*, thk ve şerh. (Beyrût: Abdusselam Muhammed Hârûn, Dâru'l-Cil, 1991/1411), 213-214.

tur. Öyle ki Katâde b. Diâme (ö. 117/735), kendi ders halkasından ayrılan Amr b. Ubeyd ve bağluları için Mu'tezile adını kullanmıştır. Kur'an-ı Kerim'de bu kelimenin övgü manalarında kullanıldığı ifade eden Amr b. Ubeyd'in bu yakıştırmayı kabul ettiği belirtilmiştir.³⁴ Katâde'nin Amr b. Ubeyd'in ilim meclisine gittiğini ve burayı terk eden bir zatı Mu'tezilî olarak belirtmesi³⁵ ise, olayın ayrı bir versiyonudur.

Mu'tezile'nin ortaya çıkışına dair yaşanan olayların merkezinde çoğunlukla Hasanü'l-Basrî'nin olduğu görülmektedir. Zamanla sistematik bir hale gelecek olan Sünni düşünce sistemine mensup olan müelliflerin bir kısmı, Mu'tezile'nin doğuşuna dair anlatıyı, ifade edildiği üzere yaşanan tartışmalar neticesinde Vâsıl b. Atâ veya Amr b. Ubeyd'in Hasanü'l-Basrî'nin ilim halkasından kovulması üzerine inşa etmiştir. Mu'tezile düşünce sistemine olan bazı müellifler ise, kendi mensuplarını ele aldıkları tabâkat kitaplarında Hasanü'l-Basrî'ye yer vermişlerdir.³⁶ Böylece ortaya çıkan meşruiyet tartışmalarına kendilerinden saydıkları Hasanü'l-Basrî üzerinden cevap vererek katılmışlardı.

1.2. Mu'tezile'nin Beş Temel İlkesi ve Ortaya Çıkışı

İlk başlarda siyasi anlamda bir kenara çekilme anlamına gelen Mu'tezile kavramı, dini bir düşünceye dönüştükten sonra ilk kullanılan anlamını yitirmiştir. İslam dünyasını farklı düşünsel açılardan etkileyen Mu'tezile düşüncesi zamanla "Usûlî'l-hamse" diye isimlendirilen beş temel ilke³⁷ üzerine bina edilmiştir. Aynı zamanda Mu'tezilî olabilmenin şartı, zamanla beş temel ilkenin kabulüne bağlanmıştır.³⁸ Bu ilkeleri kısaca şu şekilde tanımlamak mümkündür:

el-menzile beyne'l-menziletayn: Büyük günah sahipleri, kâfir ve mümin olmamakla birlikte, ikisi arasında bir konumda bulunmaktadır.³⁹

Tevhid: Allah, mekân ve zaman ve ötesinde kadimdir ve ona atfedilen edilen basar, kudret, ezel, hayat ilim ve semî' gibi sıfatlara sahip değildir.⁴⁰

34 Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, Tercüme Heyeti, Mehmet Yolcu, Sabri Türkmen, M. Salih Arı, Selahatin Polatoğlu, Furkan Halit Yolcu, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2017), 434.

35 Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, 4/170.

36 Kâdî Abdülcebâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 215; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 18.

37 Malatî, *et-Tenbîh*, 36; Ebû'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân Hayyât, *el-İntisâr*, çev. Yüksel Macit, (İstanbul: Endülüs, 2018), 151-152; Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî, *Mürûcü'z-zehab ve me'âdinü'l-cevher*, thk. Esad, Dâğır, (Kum: Dârü'l-Hücre, 1409), 3/221.

38 Hayyât, *el-İntisâr*, 151-152; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehab*, 3/223

39 Malatî, *et-Tenbîh*, 36-37; Hayyât, *el-İntisâr*, 185; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark*, 15; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehab*, 4/22; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/47; el-İsferâyînî, *et-Tebîr*, 67-68; Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, 4/170; Sem'ânî, *Ensâb*, 12/339; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 29/468.

40 Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark*, 93; Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî, *Makâlâtü'l-İslâmîyyîn ve ihtilafu'l-Müsallîn*, tsh. Helmut Ritter, Franz Steiner,

“Va’d ve vaîd: Bu ilkenin temel argümanı, bütün insanların dünyada işlemiş oldukları işlerin karşılığını görmeleri üzerinedir. Bu noktada iyi ve kötü fiiller yapanlara gereken karşılığı vereceğini belirten Allah, bu sözünden kesinlikle dönmeyecektir. Büyük günah işleyip, tövbe etmeyen bir mümin sonsuza değin cehennemde kalacak fakat cezası kafirlere nispetle daha az olacaktır.⁴¹

el-adi: Kötü fiillerden beri olan Allah’ın kulları için münasip ve güzel olanı yaratması vaciptir.⁴²

el-emru bi’l-ma’rûf ve’n-nehı ani’l-münker: İyiliği (maruf) emredip, kötülüğü (münker) nehyetme üzerine kurulu bir ilkedir.⁴³

Basra belirtildiği üzere zamanla farklı kültür ve inançlara mensup olanların oluşturduğu kozmopolit bir yapıya kavuşmuştu. Bu sosyolojik durum ile birlikte şehirde yaşanan siyasi ve sosyal olaylar, Mu’tezile’nin ortaya çıkmasında önemli etkenler olarak karşımızda durmaktadır. Bu noktada Mu’tezile düşünce sisteminin yayılışında Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd gibi zatların önemli bir rol üstlendikleri görülmektedir. Mu’tezile’nin beş temel esasının da bu iki zatın zamanında ortaya çıktığını ve zamanla daha da sistematik hale geldiğini söylemek mümkündür.

Bu ilkeler arasında dile getirilen ilk ilke *el-menzile beyne’l-menziletayn* ilkesidir. Bu düşünceyi ilk olarak dile getiren Vâsıl b. Atâ’dır ve ona göre büyük günah işleyenler, mümin veyahut kâfir olmayıp, bu ikisi arasında bir konumda yer almaktadır. Bu görüş ortaya atıldığı zaman, Basra’da büyük günah işleyenlerin durumuna dair çeşitli tartışmalar yaşanmaktaydı. Bu minvalde tartışmanın fitilini ateşleyen Hâricîler, büyük günah işleyenleri kâfir olarak görmekteyken,⁴⁴ Mürcie ise, büyük günah işlemenin iman noktasında zararı olmayacağını ifade etmekteydi.⁴⁵ Bu düşüncelerden farklı olarak Vâsıl b. Atâ, büyük günah işleyen kişinin durumunu belirtildiği üzere üçüncü bir konumda görüyordu. Onun bu düşünceye sahip olmasında Basra toplumunun sosyo-kültürel dinamikleri ile yaşamış olduğu siyasi olayların etkisini

(Wiesbâden: y.y., 1400/1980), 155-156; Mes’ûdî, Mürûcü’z-zeheb, 3/221; Şehristânî, el-Milel ve’n-nihal, 1/44-45.

41 Mes’ûdî, Mürûcü’z-zeheb, 3/222; Şehristânî, el-Milel ve’n-nihal, 1/42; Aydınli, İslâm düşüncesinde Aklileşme süreci, 62.

42 Şehristânî, 45; Mes’ûdî, Mürûcü’z-zeheb, 3/221; Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *Mukaddime*, hazırlayan, Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), 2/838.

43 Kâdî Abdülcebbar, Şerhu’l-Usûli’l-hamse, 141-142.

44 Hayyât, *el-İntisâr*, 185; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark*, 98; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usûli’l-hamse*, 137; İbnü’n-Nedîm, *Fihrist*, 433; el-İsferâyînî, *et-Tebîr*, 68; Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 1/48; İbnü’l-Murtazâ, *Tabakâtü’l-Mu’tezile*, 39.

45 Hayyât, *el-İntisâr*, 186; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usûli’l-hamse*, 137; Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 1/48; İbnü’l-Murtazâ, *Tabakâtü’l-Mu’tezile*, 39.

göz ardı etmek mümkün değildir. Ayrıca Mürcie ve Hâricîlik düşüncesinin ortaya çıkışı ve yayılmasında Araplar ön planda iken Mu'tezile'nin ilk kurucuları arasında zikredilen Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'in mevâlî kökenli oluşu dikkat çekmektedir.

Bu noktada Bağdâdî, inançtaki sapıklık ve bid'atlara sebep olanların, esir çocukları yani Mevâlî olduğunu dile getirerek, bu durum üzerinden Mu'tezile'yi eleştirmiştir.⁴⁶ Fakat İslâm dünyasında dini anlamda ilk defa bölünmeye sebep veren Hâricîliğin kurucularının Arap olması ve bundan dolayı bir eleştiriye uğramamaları, bu eleştirinin taraflı olduğunu göstermektedir. Mevâlî'ye dair bu olumsuz bakış açısını Emevîler döneminde de görmek mümkündür. İslâm'ın getirdiği yasalar her ne kadar bir kardeşlik hukuku oluşturmuş ise de diğer yerlerde olduğu gibi, Basra'da da bunun uygulanmasında bazı dönemler sıkıntılar yaşanmıştı. Basra'da mevâlîye yönelik yaşanan baskı ve haksız uygulamaların özellikle Haccâc b. Yusuf'un Irak valiliği döneminde arttığı görülmektedir. Mevâlî camide aynı safta namaz kıldığı zaman eşit bir statüye sahipken, toplumsal hayatın geri kalanında bazen farklı uygulamalara maruz kalabilmekteydi. Bir yönden İslâm'ın sağlamış olduğu eşit yurttaşlık, diğer yönden bunun tam aksi muameleler ve bunun getirdiği psikolojik durum, mevâlînin bazen çift karaktere ve kimliğe sahip olmasına ve bu çerçevede hareket etmesine neden olabilmekteydi. Bu meyanda kendisi de bir mevâlî olan Vâsıl b. Atâ'nın da mevâlînin yaşamış olduğu sıkıntıları yaşadığını, kimlik bunalımından etkilendiğini, buna dair çözümler ürettiğini ve bunu yaparken de bazen bu çok yapılmış kimliği kullanmak zorunda kaldığını belirtebiliriz.

Sefere çıktığı bir sırada yolu Hâricîler tarafından kesilip ele geçirilen Vâsıl b. Atâ'nın, Hâricîlik veya herhangi bir dini gruba kendisini nispet etmeyip, müşrik olduğunu belirtmesini⁴⁷ söz konusu tespitimizin bir yansıması olarak değerlendirebiliriz. Bununla birlikte, Yezîd b. Mühelleb isyanının Vâsıl b. Atâ'nın düşünce hayatında bir dönüm noktası oluşturduğunu söyleyebiliriz. Emevî yönetimine isyan eden Yezîd b. Mühelleb, 101/719 yılında Basra'yı ele geçirmişti.⁴⁸ Yezid b. Mühelleb, isyanın temel parolasını Emevîlerle savaşmanın İslâm'ı kabul etmeyen Türkler ve Deylemlilerle savaşmaktan daha hayırlı olacağı üzerine bina etmişti.⁴⁹ Bu slogan Emevî karşıtı birçok grubun isyan

46 Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark*, 101.

47 Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418), 1/293.

48 Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ Ömerî, (Dımaşk, Beyrût: Dârü'l-Kalem, Müessesetü'r-Risâle, 1397), 322; *Târîh*, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Târîhi'l-Ya'kûbî*, (Beyrût: Dâru Sadr, t.y.), 2/310; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/124.

49 Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 322; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/310; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-kâmil fi't-tarih*, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî, (Beyrût: Darü'l-Kitâbü'l-Arabî, 1417/1997), 4/124.

hareketini desteklemesini sağlamıştı. Basra'da bulunan mevâlinin bir kısmı da isyana destek verenler⁵⁰ arasında yerini almıştı. Bununla beraber şehrin önde gelen alimlerinden olup aynı zamanda mevâli olan Hasanü'l-Basrî, isyan hareketine destek vermemişti. Toplumda önemli bir ağırlığı olan Hasanü'l-Basrî'den istedikleri desteği alamayan isyancılar, mevâli olmasından dolayı hakaret ederek onu aşağılamışlardı.⁵¹

Hasanü'l-Basrî, isyanı desteklemeyeceğine dair beyanatı Basra mescidinde vermişti.⁵² Hasanü'l-Basrî'nin talebesi Vâsıl b. Atâ, bu hadiseyi ya mescitte kendisi müşahede etmiş olmalı ya da yaşananlar kendisine iletilmiş olmalıydı. Emevî yönetimin mevâliye yönelik olumsuz uygulamalarına bizatihi şahitlik eden Vâsıl, isyancı grubun söylem ve pratiklerinin uyuşmadığını da anlamıştı. Vâsıl b. Atâ'nın bu iki gruptan ziyade, kendisini farklı bir noktada konumlandığını ifade etmek mümkündür. Bu konumlandırmanın da bir sonucu olarak büyük günah işleyen kişilerin durumlarının bilinmezliği ile onların iman ve küfür arasında bir konumda olduğuna dair görüşünün oluşmasında yaşamış olduğu bu olayların da etkili olduğunu belirtmek mümkündür.

İlkelerden bir diğeri olan "va'd ve va'id" *el-menzile beynel-menziletayn* düşüncesinden zuhur etmişti.⁵³ Bu ilkenin temel görüşü, Allah'ın sözünden asla caymayacağı esasına dayanmaktaydı. İslam toplumunda yaşanan siyasi ve sosyal olaylar bu ilkenin ortaya çıkmasının en önemli nedenlerindendi. Üçüncü halife Hz. Osman'ın (23-35/644-656) öldürülmesinden sonra toplumda yaşanan kaotik ortam ve ayrılıklar, Müslümanların kendi aralarında savaştığı Cemel ve Sıffîn savaşlarından sonra daha da derinleşmişti. Savaşa katılanların, bu sırada öldürülenlerin ve bunu yapanların durumuna dair yaşanan tartışmalar gün geçtikçe artmaktaydı. Bu noktada belirtildiği üzere Hâricîler, büyük günah işleyenlerin sonsuza değin cehennemde kalacağını düşüncesi üzerinden zikredilen savaşlara katılanlara yönelik eleştiri getirirken, Mürcie ise tam tersi bir tavır takınarak büyük günah işlemenin imana zarar vermediğini belirten görüş çerçevesinde bu savaşlara katılanların tamamını temize çıkarmıştı. Bu düşüncelere karşın Mu'tezile, Allah'ın verdiği sözden vazgeçmeyeceğini ve herkesin hakkını tam olarak vereceğini, bu ilke çerçevesinde dile getirmişti. Bu düşünce Hâricîlikten çok, Mürcî düşüncesine karşıt olarak ortaya konulmuştu. Bu noktada Mu'tezile'nin büyük günah işleyen birinin tövbe etmemesi halinde cehennemde ebedi olarak kalacağına

50 Taberî, *Târîh*, 6/579; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/124.

51 Bu hakaretlere dair bkz: Taberî, *Târîh*, 6/594; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/131.

52 Taberî, *Târîh*, 6/587; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/127.

53 Aydınlı, *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 91.

dair görüşleri, Hâricîlerle örtüşmekteydi.⁵⁴ Büyük günah sahiplerinin tövbe etmeden ölmesi durumunda sonsuza dek cehenneme atılacağını fakat çekeceği cezanın kafirlere oranla daha az olacağını dile getiren Mu'tezile,⁵⁵ nüans farkıyla Hâricî düşünceden ayrılmaktaydı Mu'tezile'nin Hâricî düşüncenin devamı olduğuna dair ifadeleri⁵⁶ bu çerçevede değerlendirmek mümkündür.

Bu ilkenin ortaya çıkması, Basra'da ciddi bir yankı oluşturmuş ve bunun neticesinde alimler arasında çeşitli tartışmalar yaşanmıştı. Bu tartışmalardan biri Amr b. Ubeyd ile Basra'nın önemli dil-gramer alimlerinden Ebû Amr b. Alâ (ö.154/771) arasında gerçekleşmişti. Ebû Amr b. Alâ, Amr b. Ubeyd'in mevâli olduğunu, bu sebeple Arap diline yeteri kadar vakıf olmadığını ve bundan dolayı meseleyi anlamadığını dile getirerek eleştirmişti. Bu çerçevede Arapların va'din; gerçekleştirilmesini, va'îdin ise bırakılmasını cömertlik olarak kabul ettiklerini belirterek⁵⁷ dil-gramer üzerindeneleştirmelerini devam ettirmiş ve bir anlamda Amr b. Ubeyd'in düşünce-dil⁵⁸ arasındaki ilişkileri tam olarak anlamayıp yanlış bir sonuca ulaştığına işaret etmişti.

Mu'tezile düşünce sisteminin bir diğer önemli ilkesi el-Adl'dır. Bu ilkeye göre Allah bütün kötülüklerden münezzehtir. Aynı zamanda O, güzel filler işler ve bütün güzellikler O'na atfedilir. Bu yüzden Mu'tezile, şerrin kadere dayandırılmasını reddedip, kulların kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu ve bunda da Allah'ın müdahalesinin bulunmadığını belirtir.⁵⁹ Bu ilkenin ortaya çıkışının en önemli sebeplerinden biri Emevîlerin uygulamış oldukları siyasi uygulamalardır. Öyle ki Emevîlerin bazı yöneticileri yaptıkları zulmün kaynağını Allah'ın takdirine bağlamışlardı.⁶⁰ Bu şekilde sorumluluktan kaçıp, yaptıkları zulmü kadere yüklemişlerdi. Bu sayede yaptıklarını dini bir argüman üzerinden meşrulaştırdıkları gibi muhaliflerini bertaraf ederken de bu söylem üzerinden hareket etmişlerdi.

el-Adl ilkesi ile Allah'ın kötülük, zulüm ve şerden beri olduğunu dile getiren Mu'tezile mensupları,⁶¹ Emevîlerin dile getirdiği söyleme karşı, karşıt bir dini argüman geliştirerek aynı zamanda muhalif bir tutum da sergilediler. Bu noktada belirtildiği üzere Vâsıl b. Atâ'nın yaşadığı siyasi olaylar sebebiyle Emevî yönetimine karşı olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte Amr

54 Abdülkâhir el-Bağdâdî, el-Fark, 98.

55 Şehristânî, el-Milel ve'n-nihal, 1/48.

56 Abdülkâhir el-Bağdâdî, el-Fark, 98-99.

57 İbn Kuteybe, Uyûnü'l-Ahbâr, 2/158; Abdülkâhir el-Bağdâdî, el-Fark, (terc), 291. krş. Aydınlı, İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci, 65.

58 Zamanla sistematik hale gelen Mu'tezile düşüncesinde dil büyük önem arz etmektedir. Buna dair bkz: Mesut Erzi, "Kâdî Abdülcebbâr'ın Düşüncesinde Dilin Yeri", *Kader*, 20/1 (2022), 369-397.

59 Abdülkâhir el-Bağdâdî, el-Fark, 94; Şehristânî, el-Milel ve'n-nihal, 1/47.

60 İbn Kuteybe, Maârif, 411; Kâdî Abdülcebbâr, Fazlü'l-i'tizâl, 143-145

61 Şehristânî, el-Milel ve'n-nihal, 1/45, 47; İbn Haldûn, Mukaddime, 2/838.

b. Ubeyd, Emevîleri hırsız olarak nitelendirecek kadar⁶² muhalif bir çizgide hareket etmekteydi. Emevîlere karşı yapılan isyan hareketlerinin başarıya ulaşamaması ve bunun sonucunda belli grupların ortadan kaldırılmasına şahitlik eden Mu'tezilî hareket, şiddetten ziyade sivil yollarla muhalefetlerini sürdürdüler. Bunu yaparken de karşıt dini argümanları kullandılar. Aynı zamanda bu ilke, dini olduğu kadar siyasi bir ilke olarak da karşımızda durmaktadır. Bu ilke mucibince sivil şekilde muhalif bir söylem geliştiren Mu'tezile mensupları, bu sayede meşru bir çerçevede faaliyet alanlarını geniş bir çevreye yayma imkanı bulmuşlardı.

Mu'tezile'nin bir diğer ilkesi olan tevhid ilkesine göre, bir olan Allah, zâtından başka sifata sahip değildir. Bu ilkenin oluşmasında kuşkusuz farklı ırk, inanç ve kültüre sahip olan Basra şehrinin kozmopolit yapısı önemli bir yer tutmaktadır. Farklı yapıların bir arada bulunması aynı zamanda bazı dini ve fikirsel tartışmalar ile münazaraların yapılmasına da kapı aralamaktaydı. Bu noktada Vâsıl b. Atâ'nın, Mu'tezilenin çıkış noktası olan düşüncelerini ifade etmeden önce Basra'da bir araya geldiği tartışma ve fikir teatisinde bulunduğu bir meclisi vardı. Bu meclise katılanlar arasında Ezd kabilesine mensup olan bir zat ile birlikte Beşşâr b. Bürd (ö.166-167), Sâlih b. Abdülkuddûs (ö.167/783 [?]), Amr b. Ubeyd ve Abdülkerîm b. Ebû Evcâ'(ö.155/772) yer almaktaydı.⁶³ Bu zatların çoğunlukla mevâli olması, bu meclisi farklı kılan etkenlerden biriydi. Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'in belirtilen meclise devam ettikten sonra Mu'tezilî görüşlere, Ezd kabilesine mensup olan zatın ise Sümeniyye (Budizm)⁶⁴ inancına sahip olduğu belirtilmektedir.⁶⁵ Bununla beraber bu meclisin müdavimlerinden olan Sâlih b. Abdülkuddus,⁶⁶ Beşşâr b. Bürd⁶⁷ ve Abdülkerîm b. Ebû Evcâ'nın fikirleri nedeniyle zındık olarak görüldükleri ifade edilmektedir.⁶⁸ Bu anlatılar, meclise devam eden zatların zaman içerisinde düşünsel değişim yaşadıklarını göstermektedir. Her ne kadar bu mecliste yaşanan tartışmalar ve konuşulan meselelere dair veri olmasa da bu meclise

62 İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, 1/119-120.

63 Ebû'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî, *el-Egânî*, (Beyrût: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1415), 3/103.

64 Bkz: Ahmet Güç, "Sümeniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 2010) 38/132-133.

65 İsfahânî, *el-Egânî*, 3/103.

66 Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-üdebbâ't*, thk. İhsân Abbâs, (Beyrût: Dâru'l-Garbi İslâmî, 1414/1993),4/1445; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvad Ma'ruf, (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 4/414. İbn Düreyd, bu zatın Dehriyye mezhebinden olduğunu belirtmektedir. Bkz: İbn Düreyd, *el-İştikâk*, 511.

67 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/245. Sâlih b. Abdülkuddus'un Dehriyye düşüncesine sahip olduğu belirtilmektedir. Bkz: İbn Düreyd, *el-İştikâk*, 511.

68 Taberî, *Târîh*, 8/47; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *Cemheretü ensâbi'l-'Arab*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), 316.

devam edenlerin düşünsel değişimler yaşamasından hareketle mecliste konuşulanların içeriğine dair bir şeyler söylemek mümkündür. Dini ve felsefi meselelerin ele alındığını düşündüğümüz bu mecliste tartışmaların bir yönünü tevhidin; yani Allah'ın birliğinin oluşturduğunu ifade etmek mümkündür. Ayrıca bu mecliste farklı dinlerle ilgili meselelerin konuşulduğu ve orada bulunanların bunlara dair bilgiye sahip olduklarını da belirtebiliriz. Meclis üyelerinden Vâsıl b. Atâ'nın, Maneviyye (Mâni)⁶⁹ ve Seneviyye (düalist inançlar) düşüncelerine karşı kaleme almış olduğu eserler,⁷⁰ onun farklı inanışlara dair bilgilere kitap yazacak kadar hâkim olduğunu göstermektedir.⁷¹

Vâsıl b. Atâ'nın eser kaleme aldığı inanç gruplarından olan Mâni; karanlık ve ışık gibi birbirine karşıt olan, düalist ve gnostik bir tanrı inancına sahiptir. Aynı zamanda karanlığı sembolize eden tanrının etrafında beş evren ve bu evrenlerin her birini bir idarecinin yönettiğine dair bir inanç da söz konusuydu.⁷² Diğer taraftan Budizm inancının temelini çok tanrılı bir yapının oluşturduğu belirtilmektedir.⁷³ Bununla beraber Hıristiyanlar, Hz. İsa'nın Allah'tan meydan gelip, onun özü olduğuna dair temel bir akideye sahipti.⁷⁴ Zikredilen rivayetler çerçevesinde Vâsıl b. Atâ'nın, gerek yaptığı tartışmalar gerekse de ilim meclislerinden elde ettiği bilgilerin de ışığında belirtilen inanç gruplarına dair bilgi sahibi olduğunu söyleyebiliriz. Bu verilerden elde ettiği çeşitli çıkarımlar neticesinde Allah'ın zatına zait ve kadim olan sıfatların reddedilmesini merkeze alan tevhid ilkesini öne sürdüğünü belirtmek mümkündür. Bu meyanda Vâsıl b. Atâ, kadim olan varlıkların çokluğunun (teaddüd-i kudama) olanaksız olduğunu, bundan dolayı da Allah'ın zati dışında çeşitli sıfatları kabul etmenin, birden fazla kadim varlığın, varlığını onaylamak manasına geleceğini ifade etmişti.⁷⁵ Vâsıl b. Atâ tarafından ortaya atılan bu görüş, daha sonra Mu'tezile düşünce sistemine mensup alimler tarafından bütün sıfatları kapsayacak bir şekilde geliştirilip, sistematik bir hale getirilmişti.⁷⁶ Mu'tezile tevhide aykırı olan ve çoklu ilaha sahip düşünsel yapılarla, bu ilke sayesinde mücadele etmişti. Aynı şekilde Allah'ın birliği

69 Kâdî Abdülcebbâr, Fazlû'l-i 'tizâl, 241; İbnü'l-Murtazâ, Tabakâtü'l-Mu'tezile, 35.

70 Kâdî Abdülcebbâr, Fazlû'l-i 'tizâl, 165. İki zıt varlığın âlemi halk ettiğine inanan inanış ve dinleri tanımlamak için Seneviyye, kavramı kullanılmaktadır. Bkz: Mustafa Sinanoğlu, "Seneviyye", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/521-522.

71 Kâdî Abdülcebbâr, Fazlû'l-i 'tizâl, 234

72 Bu konu hakkında bkz: Şinasi Gündüz, "Maniheizm," Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 37/575-577.

73 Bu konu hakkında bkz: Günay Tümer, "Budizm" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/352-360.

74 Ira Marvin Lapidus, İslâm toplumları tarihi, çev. Yasin Aktay, Mevlüde Ayyıldızoğlu-Aktay, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, 2010), 1/165.

75 Şehristânî, el-Milel ve'n-nihal, 1/46.

76 Şehristânî, el-Milel ve'n-nihal, 1/46.

de bu ilke çerçevesinde savunulmuştu. Tevhid ilkesinde Allah üstündü ve parçalara ayrılmamaktaydı.⁷⁷ Mu'tezile düşüncesinde Kur'an-ı Kerim, Allah tarafından yaratılmıştır.⁷⁸ Kur'an-ı Kerim'in Allah'ın kadim bir sıfatı şeklinde görülemeyeceği ve Allah'ın zatına zait bir mâna olmayacağı düşüncesi⁷⁹ bu ilke kapsamında ileri sürülmüştü.

Mu'tezile düşünce sisteminin son temel ilkesi, kötülükten sakındırıp, iyiliği emretme manasına gelen *el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehy ani'l-münker*'dir. Bu ilke çerçevesinde Mu'tezile mensuplarının özellikle davet ve tebliğ noktasında aktif hareket ettikleri görülmektedir. Bu noktada Horasan'da yaşayan Seneviyye'ye mensup bir grubun sorularına çeşitli cevaplar veren Vâsıl b. Atâ, bu grubun İslam'a girmesine vesile olmuştu.⁸⁰

2. Mu'tezile Mensuplarının Basra Şehri'ndeki Siyasi ve Dini Faaliyetleri

Ortaya çıkışıyla birlikte Mu'tezile düşüncesinin hızlı bir şekilde yayıldığını görmektediriz. Basralı bazı alimler, kader düşüncesini yaydığı ve hadisleri terk ettiği gerekçesiyle Vâsıl b. Atâ'dan uzaklaşmıştı.⁸¹ Bu tavır neticesinde Vâsıl b. Atâ ve taraftarlarının Basra'da yalnızlaştırıldığını belirtebiliriz. Bu nedenle Mu'tezile mensuplarının başlangıçta düşüncelerini Basra'da yayma noktasında zorluklar yaşadığını ve bunu aşmak amacıyla diğer İslam beldelelerine davetçiler gönderdiklerini ifade etmek mümkündür. Vâsıl b. Atâ'nın; İrminiye bölgesine Osmân b. Hâlid et-Tavîl'i,⁸² el-Cezire bölgesine Eyyûb b. Evten'i,⁸³ Yemen,⁸⁴ Medine ve Bahreyn'e Kasım b. Sa'd'ı,⁸⁵ Horasan bölgesine Hafs b. Sâlim'i,⁸⁶ Kûfe'ye Hasan b. Zekvân (ö.141/758 veya 150/767),⁸⁷

77 Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi*, 1/165.

78 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/829

79 Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi*, 1/165.

80 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 165.

81 Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (Dâru'l-Fikr, 1407/1986), 10/79.

82 Belhî, *Makâlât*, 67; Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 251; Himyerî, *el-Hûrû'l-în*, 208; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 32. Künyesi Ebû Osmân veya Ebû Amr olup Benî Süleyym kabilesinin azatlısıdır. Vâsıl b. Atâ'nın öğrencisi olan bu zat, Mu'tezile'nin önemli âlim ve şahsiyetlerinden olan Ebû'l-Huzeyl el-Allaf'ın hocasıdır. Bkz: Belhî, *Makâlât*, 67; İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 435; Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 251; Himyerî, *el-Hûrû'l-în*, 208; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/49; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/838-839; Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, 4/170; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 42, 43; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2006/1427), 6/260; *Târih*, 5/737.

83 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 251; Himyerî, *el-Hûrû'l-în*, 208.

84 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 251; Himyerî, *el-Hûrû'l-în*, 208; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 42.

85 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 251.

86 Belhî, *Makâlât*, 67; Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 251; Himyerî, *el-Hûrû'l-în*, 208; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 32.

87 Belhî, *Makâlât*, 67; Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 252; Himyerî, *el-Hûrû'l-în*, 208; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 32. Ebû Seleme künyesine sahip olan bu zat, Vâsıl b. Atâ'nın öğren-

Kays b. Âsım, Abdurrahman b. Berre⁸⁸ (Mürre)⁸⁹ ile oğlu Rebî b. Abdurrahman ile Amr b. Huşêb'i⁹⁰ ve Mağrib bölgesine Abdullah b. Hâris'i göndermesini,⁹¹ bu amaca matuf olarak değerlendirebiliriz.

İslam dünyasının farklı beldelerine giden Mu'tezîli davetçiler, İslam dini⁹² ile birlikte yeni ortaya koydukları düşüncelerini de tebliğ etmekteydi. Yapılan bu faaliyetler sonucu toplumun farklı kesimlerinden birçok insan, davetçilerin getirdiği mesajları kabul etmişti. Bunun sonucunda birçok beldede ilim meclisleri kurulmuştu.⁹³ 126/743 yılında senesinde halife olan Yezîd b. Velîd'in (126/744), kaderî (Mu'tezîlî) düşünceyi kabul etmesi⁹⁴ ile çevresinde bulunanların da bu görüşte olması,⁹⁵ Mu'tezîlî düşüncenin etki sahası ve yayılma alanını göstermektedir.

Yezîd b. Velîd'in halifeliğe gelmesi aynı zamanda Mu'tezîlî düşüncenin dönüm noktalarından birini oluşturmaktadır. Emevî yönetimine karşı muhalif bir tutum sergileyen Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'in, Yezîd b. Velîd'in halifeliği ile bu tutumlarından vazgeçtikleri görülmektedir. Bu meyanda Mu'tezile mensupları, Amr b. Ubeyd liderliğinde Yezîd b. Velîd'e yardım için Basra'da çeşitli hazırlıklar yaparak yola çıkmaya hazırlanmış fakat halifenin vefat haberini almaları üzerine bu karardan vazgeçmişlerdi.⁹⁶ Emevî yönetimi ile siyasi anlamda bir ilişki içine girmeyen Vâsıl b. Atâ, kendi düşünce sistemlerine mensup olan Yezîd b. Velîd'in halifeliği sırasında Irak valiliği görevini üstlenen Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'e⁹⁷ hutbe irad etmişti.⁹⁸ Bununla beraber Vâsıl b. Atâ'nın adaleti ile ön plana çıkan Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz'e dair ne düşündüğüne dair soruyu mimikleriyle olum-

çilerindedir. Hadîs ilminde zayıf kabul edilen bu zat, Hasanü'l-Basrî, Tâvûs, Atâ, Ebû Recâ Utâridî, Muhammed b. Sîrîn ve Habîb b. Ebî Sâbit, gibi zatlardan hadîs rivayetinde bulunmuştur. Aynı zamanda kendisinden Abdülvâris, Yahyâ el-Kattân, Safvân b. Îsâ, Muhammed b. Râşid, Abdülvehâb b. Heffâf, Seken b. İsmail Bercumî, ve İbn Mübârek hadîs rivayetinde bulunmuştur. Bu zatın 141/758 ile 150/767 yılları arasında vefat ettiği rivayetlere yansımıştır. Bkz: Belhî, *Makâlât*, 92; Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*, thk. Abdülmu'ti Emin Kal'acı, (Beyrût: Dâru'l-Mektebetü'l-İlmiyye, 1984/1404), 1/223; Ebû'l-Fâdl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethi'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibbüddin el-Hatîb, (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 1/397; Zehebî, *Târîh*, 3/844; Ebû'l-Fâdl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Dâiretü'l-Maârifî'n-Nizamiyye, (el-Hind:1326), 2/276.

88 Kâdî Abdülcebâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 251.

89 İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 42.

90 İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 42.

91 Belhî, *Makâlât*, 66; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 32; *Himyerî*, *el-Hürû'l-în*, 208.

92 *Himyerî*, *el-Hürû'l-în*, 208.

93 Bu konuya dair bkz: Kâdî Abdülcebâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 251-252; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 42.

94 Ya'kûbî, *Târîh*, 2/336; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 3/221; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/322.

95 Taberî, *Târîh*, 7/295.

96 Belhî, *Makâlât*, 115, 117.

97 Halife b. Hayyât, *Târîh*, 370; Taberî, *Târîh*, 7/299; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/316.

98 Belhî, *Makâlât*, 65.

suzladığı, halife Yezîd b. Velîd'e ise senada bulunduğu ifade edilmektedir.⁹⁹ Bu örnekler, Mu'tezile'nin öncü kadrolarının daha önce geliştirmiş oldukları muhalif duruşlarının bir tavır değişikliği sonucu yerini iktidar yanlısı bir tuma bıraktığını göstermektedir. Bu değişikliğin temel nedeni kendi düşünsel sistemlerine mensup olan birinin yönetimin başına geçmesidir.

Vâsıl b. Atâ'nın ölümünün ardından Mu'tezile'nin başına Amr b. Ubeyd'in geçtiğini ifade edebiliriz.¹⁰⁰ Amr b. Ubeyd, Vâsıl b. Atâ'nın aksine siyasi bir yönü olan bir kişiliği de sahipti. Amr b. Ubeyd'in babasının Basra şehrinin polis müdürü (şurta) olması¹⁰¹ sebebiyle bürokrasinin hâkim olduğu bir ailede yetişmesi, siyasi bir kimlik kazanmasında önemli bir faktör olarak karşımızda durmaktadır. Amr b. Ubeyd'in belirtildiği üzere halife Yezîd b. Velîd'e yardımcı olmak için Basra'daki işleri organize etmesini, bu siyasi kişiliğinin yansıması olarak görmek mümkündür. Bununla beraber Amr b. Ubeyd'in Abbâsîler döneminde siyasetle daha fazla içli dışlı olduğunu belirtebiliriz. Bu meyanda Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775) ile aralarında yoğun bir ilişki kurulduğunu görmekteyiz. Ebû Ca'fer el-Mansûr'un ona saygı¹⁰² ve sevgi duyması¹⁰³ vefatında ise Amr b. Ubeyd için mersiye kalem alması,¹⁰⁴ Amr b. Ubeyd'in ise Ebû Ca'fer el-Mansûr'un halifeliğini müdafaa etmesi¹⁰⁵ aralarındaki kurulan iyi ilişkinin boyutunu göstermektedir. Kurulan bu iyi ilişkiler aynı zamanda iki tarafın da faydasına olmuştur.

Bu yakın ilişkiler sonucu Mu'tezile mensupları düşüncelerini rahat bir şekilde daha fazla yayma olanağına kavuşurken, Abbâsî yönetimin sağladığı avantajlar ise bundan daha fazladır. Abbâsîler, Emevîleri ortadan kaldırmaya yönelik faaliyetleri sırasında, kendilerini ehl-i beyte nispet etmiş ve bunun sonucunda toplumsal desteği arkalarında hissetmişlerdi. Yönetimi ele geçirdikleri zaman ise, kendilerine karşı bir güç olarak gördükleri ehl-i beyt ile olan ilişkilerini azaltıp, etki sahalarını daraltmışlardı.¹⁰⁶ Bu politika çerçevesinde ehl-i beyt taraftarlarını tasfiye sürecine girince,¹⁰⁷ kendilerine meşruiyet sağlayacak dini bir grubun varlığına ihtiyaç duymuşlardı. Amr b. Ubeyd ile iktidar arasında başlayan iyi ilişkiler neticesinde kurulan yakınlık, Abbâsîleri

99 Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhîz el-Kinânî, *er-Resâilü'l-Siyâsiyye*, (Bejrût: Dâru'l-Mektebetü'l-Hilâl, t.y.), 440; Belhî, *Makâlât*, 117.

100 İbn Hallikân, Amr b. Ubeyd'i kendi döneminde Mu'tezile şeyhi olarak tanımlamaktadır. Bundan hareketle Vâsıl b. Atâ'dan sonra yerine Amr b. Ubeyd'in geçtiğini söylemek mümkündür. Bkz: İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/460.

101 Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, (Bejrût: Dâru Sadr, 1892), 220; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/460.

102 İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 40.

103 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/79.

104 İbn Kuteybe, *Maârif*, 483; İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 437.

105 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/30.

106 Nyberg, "Mûtezile," *İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: MEB Yayınları, 1960), 8/756-764.

107 Nyberg, "Mûtezile," 8/756-764.

Mu'tezile düşüncesine yaklaştırmıştı. Öyle ki sonraki dönemlerde Mu'tezile, yaklaşık olarak bir asır boyunca Abbasi iktidarında etkin olmuştur.¹⁰⁸

Mu'tezile düşüncesinin siyasi alanda olduğu gibi ilmi hayatta da etkili olduğu görülmektedir. Özellikle Mu'tezile düşüncesinin öncü kadroları kurdukları ilim meclisleri ile çeşitli öğrenciler yetiştirmiş ve belirtildiği üzere bu öğrencilerden bir kısmı tebliğ amacıyla çeşitli bölgelere gitmişti. Bu noktada Vâsıl b. Atâ; Îsâ b. Hâdr,¹⁰⁹ Abdurrahman b. Berre ve oğlu Rebî' b. Abdurrahman ile Amr b. Haşêb¹¹⁰ gibi talebeler yetiştirmişti. Kurduğu ilim halkasıyla öğrenci yetiştiren Vâsıl b. Atâ, aynı zamanda çeşitli eserler de kaleme almıştı. "Kitabü'l-feteya ve Kitabü't-tevhid" ve el-menzile beyne menziletayn kitapları¹¹¹ ile Mâni (Maneviyye'ye)¹¹² ve Seneviye'ye dair kaleme aldığı reddiyeler bunlardan bazısıdır.¹¹³ Bununla beraber "Kitâb el-meşrikiyyîn min ashâbî Ebû Huzeyfe ila ihvânihim bi'l-Magrib" adlı kitap ile bu kitabın bir bölümünü teşkil eden "Kitâb es-sebîlîla ma'rifeti'l-hak" adlı eserin, isim belirtilmeden Vâsıl b. Atâ'nın talebeleri aracılığıyla kaleme alındığı da kaynaklar tarafından ifade edilmektedir.¹¹⁴

Mu'tezile'nin önemli alimlerinden Amr b. Ubeyd de bir çok öğrenci yetiştirmiştir. Bu öğrenciler arasında; Süleyman b. Erkâm,¹¹⁵ Hâlid b. Safvân,¹¹⁶ Şebîb b. Şebîb,¹¹⁷ Hasan b. Hafs b. Sâlim,¹¹⁸ Talha b. Zeyd,¹¹⁹ Hafs b. Avvâm,¹²⁰ İbrahim b. Yahyâ el-Medenî,¹²¹ Bîşr b. Hâlid,¹²² Bekr b. Abdüla'lâ,¹²³ Süfyân b. Habîb,¹²⁴ Amr b. Hafs b. Sâlim,¹²⁵ İbn Semmâk¹²⁶ ve Osmân b. Hakem,¹²⁷ gibi zatlar yer almaktadır. Amr b. Ubeyd, yetiştirdiği

108 Nyberg, "Mûtezile," 8/756-764. Bu konu hakkında bkz. Bozkurt, *Mu'tezile'nin altın çağı*, 115 vd.; Mutlu Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti (Sâmerrâ Dönemi)*, (Ankara: Akademisyen Kitapevi, 2019), 31 vd.

109 Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhîz el-Kinânî, *el-Beyân ve't-tebyîn*, (Beyrût: Dar ve Mektebetü'l-Hilâl,1423),1/44; Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 251.

110 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 251.

111 İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 436; Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, 4/170.

112 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 241; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 35.

113 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 165.

114 İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 436.

115 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 252.

116 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 252; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 42.

117 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 252.

118 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 252; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 42.

119 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 252; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 42.

120 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 252. İbnü'l-Murtazâ, Amr b. Ubeyd'in öğrencileri arasında Hafs b. Kavvâm adında bir şahsiyetin ismini zikretmektedir. Büyük ihtimalle bu zat, yazım yanlışı nedeniyle Kâdî Abdülcebbâr'ın zikrettiği Hafs b. Avvâm olmalıdır. Bkz: İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 42.

121 İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 42.

122 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 252; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 42.

123 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 252; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 42.

124 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 252; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 42.

125 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 252.

126 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 252; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 42.

127 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 252; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 42.

öğrencilerle birlikte Hasanü'l-Basrî'nin tefsire dair rivayetlerini toplayarak *Kitabü'l-Tefsir* adlı kitabı yazmıştır. Bununla beraber Amr b. Ubeyd'in *Kitabü'r-reddi ale'l-Kaderiyye* ve *Kitabü't-tevhid ve'l-adl* adlı kitapları da kaleme aldığı rivayet edilmektedir.¹²⁸ Vâsıl b. Atâ'nın talebelerinden Ömer b. Ebû Osmân eş-Şemzî (Şemmezî), Hasanü'l-Basrî'nin tefsire dair rivayetlerini Amr b. Ubeyd¹²⁹ ve Vâsıl b. Atâ'dan aktardığı da belirtilmektedir. Bu sayede Hasanü'l-Basrî'nin tefsire dair görüşleri sonraki nesillere taşınmıştır. Modern araştırmacılardan Muhammed Abdürrahîm, bu rivayetleri toplayarak *Tefsîrî'l-Hasan el-Basrî* adıyla basmıştır.¹³⁰

Mu'tezîle düşüncesine mensup bazı zatlar, hadis rivayetinde bulunarak da şehrin ilmi hayatına katkıda bulunmuşlardı. Bunlar arasında Amr b. Ubeyd,¹³¹ Fâdl er-Rekâşî (ö.141/758) 150/767),¹³² Sâlih b. Amr,¹³³ Abdülvâ-

128 İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 437.

129 İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 437.

130 Süleyman Uludağ, "*Hasan-ı Basrî*," Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/291-293. Ayrıca bkz: Ebû Saîd Hasan b. Yesâr Hasan-i Basrî, *Tefsîrî'l-Hasan el-Basrî*, der. Muhammed Abdürrahîm, (Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 1992).

131 Dedesi Kâbil şehrinde ele geçirilen esirler arasında yer almakta olan bu zat, 80/699 senesinde Basra şehrinde dünyaya geldi. Ebû Osman künyesine sahip olup, Temim kabilesinin mevlâsıdır. Basra'nın alim ve zahidleri arasında yer almaktadır. Saîd b. Müseyyeb, Saîd b. Umeyr ve Hasanü'l-Basrî gibi zatlardan hadis rivayet etti. Süleymân b. Bilâl, İbn İshâk ve Mâlik, ed-Derrâverdî gibi zatlar ise kendisinden hadis rivayet etti. Amr b. Ubeyd'e dair geniş bilgi için bkz: Câhîz, *el-Beyân ve Tebyîn*, 3/108; Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zühri İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, (Beirut: Daru'l-Kitabü'l-İlmiyye, 1990/1410), 7/201; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 6/352-353; Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, thk. Riyâd Zirikî, el-A'lâm, Süheyl Zekkâr, (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1996/1417),1/31; 4/231, İbn Kuteybe, *Maârif*, 482-483; Müberred, *el-Kâmil*, 3/144; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, 220; İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 437; Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 241; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark*, 101; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehab*, 3/303; Belhî, *Makâlât*, 69; İsfahânî, *el-Eğânî*, 4/446; el-İsferâyînî, *et-Tebîr*, 69; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk, *Hilyetü'l-evliyâ*, (Mısır: Matbaatü's-Saade, 1974/1394),10/316; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, 220; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/108; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/46-48; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/78-79; Sem'ânî, *Ensâb*, 9/371; 12/338; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 35; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *Tezkiretü'l-huffâz*, (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998/1419), 2/61; *Târîh*, 3/713.

132 Adı Ebû İsa el-Fâdl İsa b. Ebân er-Rekâşî olup, Ebû Mûsa nisbesiyle de bilinir. Kelamcı olan bu zat aynı zamanda kussâs ve vaizlik de yapmaktaydı. Alim ve fâzıl bir zat olduğu ve yaptığı sohbetlere Ebân b. Ebû Ayyâş, Amr b. Ubeyd ve Hişâm b. Hassân gibi zatların katıldığı rivayet edilmektedir. Hadis ilminde zayıf kabul edilen bu zat, Ebû Osmân en-Nedî, Enes b. Mâlik, İbn Münker ve Hasanü'l-Basrî'den hadis rivayet etmiştir. Mu'temir b. Süleyman, Hammâd b. Zeyd, Süfyân, Mûsa b. Ubeyd, Ebû Âsım el-Abadânî, Ebû Âsım en-Nebîl gibi zatlar kendisinden rivayet etmiştir. Bkn: Câhîz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, 1/241-242, 252-253; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, thk. Muhammed Abdü'l-Muîd Hân, (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, t.y), 7/118; Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât*, thk. Muhammed Abdulmuîd Hân, (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973), 5/296; Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-Yemânî İbnü'l-Vezîr, *İsârü'l-hak 'ale'l-halk fi reddi'l-hilâfât 'alâ mezâhibi'l-hak min usûli't-tevhîd*, (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987),367; Eş'arî, *Makâlât*, 513-514; Zehebî, *Târîh*, 3/950; Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî, eş-Şâfiî İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, mhk. Amr b. Garâme el-Amrevî, (Dârü'l-Fikr Litabâa' ve'n-Neşr ve Tevzî', 1995), 7/453; 65/205.

133 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 252; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 42.

ris b. Saîd (ö.180/796),¹³⁴ Sâlih b. Zeyd,¹³⁵ ve Ömer b. Ebû Osmân eş-Şemzî (Şemmezî)¹³⁶ gibi zatlar yer almaktadır. Bunlarla beraber, kaderî (Mu'tezîli) olduğu belirtilen Mûsâ b. Seyyâr el-Esvârî'nin, (ö.150/767) kurduğu ilim halkasında Farsça ve Arapça dillerinde tefsir dersleri yaptığı aktarılmaktadır.¹³⁷

- 134 Temîm kabilesinin mevlası olan bu zatın adı, Abdülvâris b. Saîd b. Zekvân et-Temîmî, el-Anberi, et Tenûri el-Basrî, künyesi ise Ebû Ubeyde'dir. 102/720 senesinde doğmuştur. Hadîste sika ve hüccet sayılan bu zat, hocası Amr b. Ubeyd ile Humeyd et-Tavîl, Hasan b. Zekvân, Hüseyin el-Muallim, Eyyûb es-Sahtiyânî, Hâlid el-Hazzâ, Saîd el-Cerîrî, Eyyûb b. Mûsa, Yezîd er-Rîşk, Dâvûd b. Ebî Hind, Ca'd b. Osmân, Şuayb b. Hebhâb, Abdullah b. Necîh, Cüreyrî, Abdulaziz b. Suheyb, Ali b. Zeyd, Kahrâman, Amr b. Dînâr, Süleyman b. Tarhân, Ebû Amr b. Alâ, Sevvade Kuşeyrî, Saîd b. Ebû Arûbe, Ali b. Hakem el-Bünânî, Katn b. Kâ'b el-Huzâî, Azre b. Sâbit, Kâsım b. Mehrân, Yûnus b. Ubeyd, Muhammed b. Cahde, Kesîr b. Şenzir ve Ebû Âsım el-Basrî, gibi zatlardan hadîs rivayet etmiştir. Bu zattan, oğlu Abdussamed ile Kuteybe, Bişr b. Hilâl es-Sevvâf, İbn Mehdî, Humeyd b. Mes'ade, Abdullah b. Amr el-Muk'ad, Kuteybe b. Saîd, Bişr b. Hilâl, Mûsadded b. Muserhed, Ebû Ma'mer el-Mukdî, ve Ubeydullah b. Ömer hadis rivayet etmiştir. Zahit ve fazilet ehli olup, aynı zamanda kurrâ olan bu zat, İbn Kuteybe tarafından ehl-hadîs mensupları arasında zikredilmiştir. Bkz: İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/212; Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 6/118; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/140; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö.354/965), *Meşâhîru 'ulemâ'i'l-emsâr*, thk. Merzûk Alî İbrahim, (Mensure: Dârü'l-Vefâ et-Tabâatu ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1991/1411), 252-253; İbn Kuteybe, *Maârif*, 512; Belhî, *Makâlât*, 92, 98; Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 252; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 42; Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 3/98; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/78; İbn Hacer, *Fethi'l-bârî*, 1/422, 460; Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakati'l-kurrâ*, (Mektebetü'l-İbn Teymiyye, 1351),1/478; Zehebî, *Târîh*, 4/686; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/310-311.
- 135 Hadîste münker kabul edilen bu zat, Amr b. Ubeyd, Hasanü'l-Basrî ve Ebân'dan hadîs rivayet etmiştir. Bkz: Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, (Beyrût: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1422/2002), 5/300; Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-Yemânî İbnü'l-Vezîr, *İsârü'l-hak*,367; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afa*, 2/49; Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 252.
- 136 Bu zatın künyesi Ebû Hafs olarak kaydedilmiştir. Amr b. Ubeyd ve Vâsıl b. Atâ'dan hadîs rivayetinde bulunan bu zattan İsmail b. İbrahim el-İclî rivayet etmişti. Hasanü'l-Basrî'nin Kitabü Tefsiri'ni, Amr b. Ubeyd veya Vâsıl b. Atâ'dan rivayet etmiştir. Ebû Yûsuf'un kendisine sorduğu yüz soruyu Hârûnürreşîd'in huzurunda cevapladığı ifade edilmektedir. Bkz: İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, 4/532; İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 437; Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl*, 253; Sem'ânî, *Ensâb*, 8/148, 149; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/260.
- 137 Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Telhisü'l-müteşâbih fî'r-resm*, thk. Sekine eş-Şihabî, (Dimaşk: Dâru Talas, Dirâsat ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1985), 2/598. Kaderî düşünceye sahip olan bu zatın künyesi Ebû Mûsa'dır. Hadîs ilminde zayıf ve meçhul kabul edilen bu zat, Hasanü'l-Basrî, Atiye el-Avfî, Âsım b. Ebû Necûd, Bekr b. Abdullah el-Müzenive Âsım b. Behdele el-Kûfî'den hadîs rivayet etmiştir. Kendisinden ise Ebû Ubeyde Abdülvahid b. Vâsıl el-Haddad ve başkaları rivayet etmiştir. Aynı zamanda bu zat şehrin kussâslarındandır. Bkz: Câhîz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, 1/293; Ebû Nasr Alî b. Hibetillâh b. Alî el-İclî İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl fî ref'i ('ârizi)'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fî'l-esmâ' ve'l-künâ ve'l-Ensâb*, (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990/1411), 4/429; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *Mizanü'l-i'tidal fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Bicâvî, (Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1963/1382), 4/206; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afa ve'l-metrukîn*, thk. Abdullah el-Kâdî, (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986/1406), 3/146; Riyâd Ziriklî, el-A'lâm, Süheyl Zekkâr, (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1996/1417), 7/323.

Sonuç

Garnizon olarak kurulan Basra'ya yerleşen ve şehrin kurucu unsuru olan Araplar, fetih hareketlerine yoğun bir şekilde katılım göstermişlerdi. Gerek fetihlerden elde edilen köle ve cariyeler gerekse de farklı saiklerle şehre yerleşen halklar sayesinde, şehrin demografik yapısı dönüşmeye başladığı gibi nüfusu da artmıştır. Farklı inanç ve kültürlere sahip olan halklar birbirlerini çeşitli yönlerden etkilemiş ve bunun da neticesinde Basra siyasi anlamda bir merkez haline geldiği gibi aynı zamanda İslam dünyasının önemli bir ilim havzasına dönüşmüştür.

Basra'da yaşanan siyasi ve sosyal birçok olay, farklı düşünsel yapıların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Müslümanların birbirleriyle savaştığı Cemel ve Sıffîn savaşları bir kırılma noktası oluşturmuş ve bunun neticesinde siyasi ve dini tartışmaların fitili ateşlenmiştir. Özellikle büyük günah işleyenlerin durumunun ne olacağını dair tartışmaların da etkisiyle yeni siyasi ve dini gruplar ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Basra'da yaşanan tartışmalardan sonra ortaya çıkan Mu'tezile'dir. Mu'tezile düşüncesinin kurucuları arasında zikredilen Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd gibi zatların Arap olmayan Müslümanlardan yani mevâliden olmaları dikkate değerdir. Emevîlerin bazı dönemlerinde mevâliye yönelik uygulanan olumsuz uygulamaların, bu zatların bazı düşüncelerinin oluşumuna katkı sunduklarını ifade edebiliriz. Aynı şekilde Mu'tezile düşüncesinin beş temel ilkesinin oluşumunda siyasi otoritenin uygulamaları ile Basra'nın sosyo-kültürel yapısının etkili olduğunu belirtebiliriz. Bu beş temel ilkenin Emevîler döneminde oluştuğunu ve daha sonra kapsamlı ve sistemli bir hale geldiğini söylemek mümkündür.

Mu'tezile mensupları gerçekleştirmiş oldukları ilmi faaliyetler ve yetiştirmiş oldukları alimler ile Basra'nın ilmi hayatına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bununla birlikte ortaya koydukları düşüncelerini yaymak için yoğun bir faaliyet içine girmişlerdir. Özellikle farklı şehirlere gönderilen dâîlerin (davetçi), yaptıkları propaganda çalışmaları ve kurmuş oldukları ilim meclisleri sayesinde Mu'tezile düşüncesi, İslam dünyasının farklı beldelerine kısa bir sürede ulaşmıştır. Yoğun propaganda ve davet çalışmaları sonucu bazı Emevî yöneticileri de bu düşünce sistemini kabul etmiş ve bu durum bir dönüm noktası oluşturmuştur. Daha önce Emevîlere karşı muhalif bir tavır içinde olan Mu'tezile'nin kurucuları, kendilerinden olan birinin Emevî halifesi olmasıyla bir dönüşüm yaşamış ve mevcut yönetimle iyi ilişkiler kurmaya çalışmışlardır. Bu dönemde siyasi otorite ile kurulan ilişkiler, Abbâsîlerin iktidara gelmesiyle daha da olumlu bir hale gelmiştir. Bu ilişki ağı sayesinde, Mu'tezile düşüncesi uzun bir süre Abbâsî iktidarının resmi din söyleminin dayanağını oluşturmuştur.

Kaynakça

- Abdülkâhir el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırakati'n-naciye minhum*. Beyrût: Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1977.
- Ahmet Güç, "Sümeniyye", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 38/132-133. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Akın, Murat. *Basra ve Bağdat Mu'tezile ekolleri (şahıslar ve görüş ayrılıkları)*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2017.
- Aydınlı, Osman. *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci: Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebû'l-Huzeyl Allaf*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-esrâf*. thk. Riyâd Ziriklî, Süheyl Zekkâr. 13 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fıkr, 1996/1417.
- Belhî, Ebû'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî. *el-Makâlât, (Fazlî'l-i'tizâl ve Tabakatü'l-Mu'tezile içinde)*. nşr. Fuad Seyyid, Tunis: ed-Dâru't-Tunisiyye, 1974/1393.
- Bozkurt, Nahide. *Abbâsîler*. İstanbul: İsam Yayınları, 2018.
- Bozkurt, Nahide. *Mu'tezile'nin altın çağı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Muhammed Abdü'l-Muîd Hân. 8 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, t.y.
- Câhîz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhîz el-Kinânî. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Beyrût: Dar ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423.
- Câhîz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhîz el-Kinânî. *er-Resâilü'l-Siyâsiyye*. Beyrût: Dâru'l-Mektebetü'l Hilâl, t.y.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend (ö.282/895), el-Ahbârü't-tivâl, thk. Abdunnaim Âmir, Kâhire: Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabîyye, 1960.
- Ebû Nuaym İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Hilyetü'l-evliyâ'*. 10 Cilt. Mısır: Matbaatü's-Saade, 1974/1394.
- el-İsfahânî, Ebû'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî. *el-Egânî*. Beyrût: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1415.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî. *Makâlâtü'l-İslâmîyyîn ve ihtilafu'l-Mûsallîn*. tsh. Helmut Ritter, Franz Steiner, Wiesbâden: 1400/1980.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher, el-Herevî. *Tehzîbü'l-luga*. thk; Muhammed Aved Merab. 8 Cilt. Beyrût: Dârü't-Türasi'l-Arabî, t.y.
- Gündüz, Şinasi, "Maniheizm", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 17/575-577. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziyâ Ömerî, Dımaşk, Beyrût: Dârü'l-Kalem, Müessesetü'r-Risâle, 1397.
- Hasan-i Basrî, Ebû Saîd Hasan b. Yesâr. *Tefsîriü'l-Hasan el-Basrî*. der. Muhammed Abdürrahîm. 2 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 1992.
- Hâtib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *Telhisü'l-müteşabih fi'r-resm*. thk. Sekine eş-Şihabî. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru Talas, Dirâsat ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1985.
- Hayyât, Ebû'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân. *el-İntisâr*. çev. Yüksel Macit, İstanbul: Endülüs, 2018.
- Hayyun, Reşid. *Mu'teziletü'l-Basra ve'l-Bağdat*. London: Dârü'l-Hikme, 1997.

- Himyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydil-lâh el-Himyerî el-Yemenî. *el-Hûrû'l-în*. thk. Kemal Mustafa, Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1948.
- Işık, Kemal. *Mu'tezile'nin doğuşu ve kelami görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî, eş-Şâfiî İbn Asâkir. *Târîhu Dimaşk*. mhk. Amr b. Garâme el-Amrevî, Dâru'l-Fikr Litabâa' ve'n-Neşr ve Tevzî', 1995.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî. *el-İştikâk*. thk ve Şerh: Abdusselam Muhammed Harun, Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1991/1411.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fâdl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fet-hi'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibbuddin el-Hatîb. 13 Cilt. Beyrût, Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fâdl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. el-Hind: Dâiretü'l-Maârifî'n-Nizamiyye, 1326.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Mukaddime*. hazırlayan, Süleyman Uludağ. 2 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*. thk. İhsan Abbâs. 7 Cilt. Beyrût: Dâru Sadr, 1900.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *Cemheretü ensâbi'l-'Arab*. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sikât*, thk. Muhammed Abdulmuîd Hân, Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Meşâhîru 'ulemâ'i'l-emsâr*. thk. Merzûk Alî İbrahim, Mensure: Dârü'l-Vefâ et-Tabâatu ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1991/1411.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1407/1986.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-Maârif*. thk. Servet Ukkâşe, Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, 1992.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Uyûnü'l-Ahbâr*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418.
- İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Alî b. Hibetillâh b. Alî el-İclî. *el-İkmâl fi ref'i ('ârızı)'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ' ve'l-künâ ve'l-ensâb*. 7 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990/1411.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fâdl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sadr, 1414.
- İbn Rüste, Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste. *el-A'lâku'n-nefise*. Beyrût: Dâru Sadr, 1892.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Cilt 8. Beyrût: Daru'l-Kitabü'l-İlmiyye, 1990/1410.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-kâmil fi't-tarih*. thk. Ömer Abdusselam Tedmurî. 10 Cilt. Beyrût: Darü'l-Kitâbü'l-Arabî, 1417/1997.

- İbnü'l-Murtazâ, el-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Susanna Diwald-Wilzer, Beyrût: en-Neşretü'l-İslâmîyye, 1961 / 1380.
- İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-Yemânî. *Îsârü'l-hak 'ale'l-halk fi reddi'l-hilâfât 'alâ mezâhibi'l-hak min usûli't-tevhîd*. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm. *el-Fihrist*. Tercüme Heyeti, Mehmet Yolcu, Sabri Türkmen, M. Salih Arı, Selahatin Polatoğlu, Furkan Halit Yolcu, İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *ed-Du'afa ve'l-metrukin*. thk. Abdullah el-Kâdî. 3 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986 / 1406.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî. *Gâyetü'n-Nihâye fi Tabakati'l-kurrâ'*. 3 Cilt. Mektebetü'l-İbn Teymiyye, 1351,
- İsferâyînî, Ebû'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî. *et-Tebîr fi'd-dîn ve temyîzi'l-fırakati'n-nâciye 'ani'l-fıraki'l-hâlikîn*. thk. Kâmil Yûsuf el-Hût, Lübnân: Âlimü'l-Kütüb, 1983 / 1403.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Kadî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*. nşr. Abdülkerim Osman, Kâhire: Mektebetu Vehbe, 1996.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Kadî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Fazlü'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, (*Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile* içinde). nşr. Fuad Seyyid, Tunis: ed-Dâru't-Tunisiyye, 1974 / 1393.
- Kalhâtî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî. *el-Firaku'l-İslâmîyye min Hilali'l-Keşf ve'l-Beyân*, thk. Muhammed b. Abdülcelil, Tunis: el-Camiatü'l-Tunisiyye Merkezü'd-Dirasat ve'l-Ebhas ve'l-İktisadiyye ve'l-İctimaiyye, 1984.
- Kummî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Ferrûh es-Saffâr. *Kitâbü'l-makalat ve'l-firak*. tsh: Muhammed Cevâd Meşkûr, Tehrân: Müessesese-i Matbuat-ı Ataî, 1963.
- Lapidus, Ira Marvin, *İslâm toplumları tarihi*, çev. Yasin Aktay, Mevlüde Ayyıldızoğlu-Aktay. 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, 2010.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkadir b. Muhammed el-Makrîzî. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fi) zikri'l-hutat ve'l-âsâr*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418.
- Malatî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Malatî et-Tarâifî el-Askalânî. *et-Tenbîh ve'r-red ala ehli'l-ehva ve'l bida'*. thk. Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî, Mısır: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, t.y.
- Erzi, Mesut. "Kâdî Abdülcebbâr'ın Düşüncesinde Dilin Yeri", *Kader*, 20/1 (2022), 369-397.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî. *Mürüccü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. thk. Esad, Dâğır. 4 Cilt. Kum, Dârü'l-Hücre, 1409.
- Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî. *el-Kâmil fi lugati'l-edeb*. thk. Muhammed Ebû Fâdl İbrahim. 4 Cilt. Dâru'l Fikrû'l-Arabî, Kâhire, 1997.
- Nevbahtî, Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî. *Kitabu Fırakü's-şîa*. thk. Seyyid Muhammed Sâdık Al-i Bahrü'l-Ulum, Necef: el-Matbaatü'l-Haydariyye, 1936.

- Nyberg, "Mûtezile" İslam Ansiklopedisi. 8/756-764. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1960.
- Aydınlı, Osman. "Mu'tezile Ekolü, Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Marife*, 3/3 (2003). 30,
- Salim, Abdurrahman. *et-Tarihü's-siyasi li tezile hatta nihayeti'l-karni's-salis hicri*. Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1989.
- Saylık, Mutlu. *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti (Sâmerrâ Dönemi)*. Ankara: Akademisyen Kitapevi, 2019.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimi el-Yemanî ve Gayrihu, Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmâniyye, 1382/1962.
- Sinanoğlu, Mustafa, "Seneviyye", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 36/521-522. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Süt, Abdulnasır. *Basra ve Mu'tezile (I-III. asırlar)*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. 3 Cilt. Müessesü'l-Halebî, t.y.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fâdl İbrâhim. 11.Cilt. Beyrût: Dâru Süveydan, t.y.
- Tümer, Günay, "Budizm", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 6/352-360. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî. *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*. thk. Abdülmu'ti Emin Kal'acî. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Mektebetü'l-İlmiyye, 1984/1404.
- Uludağ, Süleyman, "Hasan-ı Basrî," Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 16/291-293. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Târîhü'l-Ya'kûbî*. Beyrût: Dâru Sadr, t.y.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-üdebâ'*.thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi İslâmî, 1414/1993.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. Kâhire: Dâru'l-Hidâye, t.y.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvad Ma'ruf. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*.18 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 2006/1427.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998/1419.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Mizanü'l-i'tidal fi nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed Bicâvî, 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1963/1382.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.